

मानवाधिकार व भारतीय आदिवासी समाज

कु. मिनाक्षी वा. बोडेकर

एम.ए. राज्यशास्त्र (सेट) B.Ed., रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रस्तावना :

सभ्य समाजाची आधारशीला म्हणून मानव अधिकाराकडे पाहिले जाते. शासन कोणत्याही प्रकारचे असले तरी प्रत्येक शासन व्यवस्थेचे एक अभिन्न अंग म्हणून मानव अधिकार कार्यरत आहेत. लोकशाही शासनव्यवस्थेत इतर शासन व्यवस्थांच्या तुलनेत अधिकारांची प्रायोगिकता व प्रासंगिकता जास्त प्रमाणात आहे. प्रत्येक मानवी समाजातील विकासाची प्रक्रिया ही त्या समाजाला दिल्या गेलेल्या मानव अधिकारांच्या प्रमाणबद्धतेवर अवलंबून असते. मानव अधिकारांना महत्व देणाऱ्या 'समाजाला सभ्य व सुसंस्कृत समाजव्यवस्था म्हणून आज ओळखले जाते. मानव अधिकार सार्वभौमिक स्वरूपात जगातील सर्वच देशांमध्ये आढळून येतात. प्रत्येक देशांनी आपापल्या नैतिक शास्त्रांमध्ये आवश्यकतेनुसार कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपामध्ये मानव अधिकारांचा समावेश केलेला आहे. हे वेगवेगळ्या देशांच्या राज्यघटना आणि पारंपारिक अंगांमधून दिसून येते

मानव अधिकारांचा अर्थ -

मानव अधिकार म्हणजे असे अधिकार ज्यांची हमी सर्व राष्ट्रातील भिन्न प्रकारच्या संस्कृतींच्या लोकांना देण्यात आली आहे. कारण मनुष्य म्हणून जन्माला आले आहेत मानव अधिकार हे निसर्गतः विश्वव्यापी, आणि अदेय आहेत. तसेच जगण्यास योग्य परिस्थिती निर्माण व्हावी यासाठी मानव अधिकारांचा सतत संघर्ष सुरूच असतो. मानवाने मानवाचा व्यक्ती या नात्याने केलेला सन्मान व त्यासाठी केलेला संघर्ष म्हणजे मानव अधिकार होय. मानव अधिकारासंदर्भात ते अदेय असल्याचे म्हटले जाते. म्हणजेच जे मानवापासून हिरावून घेता घेवू शकत नाहीत व अशा अधिकारांना जेव्हा हिरावून घेण्याचा प्रयत्न केला जावू शकत तेव्हा वेगवेगळ्या प्रकारच्या यंत्रणा त्यांचे रक्षण करण्यासाठी सतत कार्यरत असतात.

मानवी हक्क व भारतीय संविधान-

भारतीय घटना समिती गठित झाल्यानंतर दोन वर्षांनी मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा प्रसिद्ध झाला. हा मानवी हक्कांचा जाहिरनामा -भारतीय संविधानाने तंतोतंत स्विकारलेला दिसतो भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्वांच्या भागात मानवी हक्क जाहिरनाम्याचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते उदा. मानवी हक्क जाहिरनाम्याच्या पहिल्या कलामा प्रमाणे सर्व माणसे जन्मतः मुक्त आणि प्रतिष्ठा व त्यांच्या हक्का बाबतीत समान असतात यास भारतीय संविधानाने १४ व्या कलमाने समाविष्ट करतात राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदयापुढे समानता अथवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही, याप्रमाणे मानवी हक्क जाहिरनाम्यातील कलम नं. २ ते २९ ला भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्कांचे तीसरे प्रकरण मार्गदर्शक तत्वांचे चौथे प्रकरण सकारात्मक प्रतिसाद देत मानवी हक्कांची प्रतिष्ठापना करताना दिसते

मानवी हक्क म्हणजे काय यासंदर्भात भारतातल्या मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३ नुसार मानवी हक्क म्हणजे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि व्यक्तीचा सन्मानाने जगण्याचा अधिकार हा हक्क भारतीय घटने प्रत्येक नागरीकाला प्रदान केला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या हक्कांचे मूल्य राखले जाते. तर भारतात या हक्कांना कायद्याने संरक्षण दिले आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, कायदयासमोर समानता याचा समावेश असलेले नागरीकांचे मूलभूत हक्क आणि शिक्षणाचा अधिकार, कायद्याकडे दाद मागण्याचा अधिकार यासारख्या हक्कांचा समावेश घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये करण्यात आला आहे.

मानवाला व्यक्तिमत्व विकास साधण्यासाठी हक्कांची आवश्यकता असते, त्यामुळेच लोकशाही समाजव्यवस्थेत हक्कांचा आपल्या घटनाकारांनी मूलभूत हक्कांना घटनात्मक संरक्षण मिळाले आहे. भारतीय राज्यघटनेतील तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये मुलभूत हक्कांची चर्चा करण्यात आली आहे. यामध्ये समतेचा हक्क, पिळवणुकी विरुद्धचा हक्क व घटनात्मक उपाययोजनाचा हक्क यांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे

भारतीय आदिवासी समाजाची स्थिती-

भारतीय राज्यघटनेने यांना अनुसूचित जमाती म्हटले आहे आदिवासी आपल्या प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी शिकार, मासेमारी, शेती, पशुपालन व हस्त व्यवसाय सारखे लहान- मोठे व्यवसाय करून आपला अर्थाजन चालवितो, इंग्रजांची राजवट भारतामध्ये स्थिरावल्यानंतर इंग्रज राज्यकर्त्यांनी जंगलाचे आरक्षण धोरण जाहीर केले. त्यामुळे अनेक शतके जंगलावर अवलंबून राहणाऱ्या आदिवासींनी बंडाचे निशान उभे केले. कोल, नागा, मुंडा, संधाळ, लुशाई व महाराष्ट्रातील वारली व भिल्ल या आदिवासींनी 'केलेली ब्रेडे आपली अस्मिता राखण्यासाठी प्रसिद्ध ठरला आहेत. महाराष्ट्रातील वारली आदिवासींचा उठाव अनेक अर्थाने महत्वपूर्ण आहे. आत्यंतिक दारिद्र्य, जुलूमी जमीनदार, जंगल कंत्राटदारांचे अत्याचार यामुळे उठाव घडून आला. वेठबिगारी, लग्नगडी प्रथा, गुलामगिरी अमानुष शोषण याविरुद्ध लढा दिला. आपला मुलभूत हक्क, अधिकार मिळविण्याच्या लढ्यामध्ये त्यांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

जमीनदार, सावकार व सरकारकडून मोठा विरोध सहन करून सुद्धा वारली व भिल्ल चळवळींना फार मोठी प्रसिद्ध राजकीय पक्ष व सामाजिक कार्यकर्त्यांचा पाठिंबा मिळाला. बऱ्याच प्रमाणात जमीनदार, सावकार व जंगल कंत्राटदार यांचे आदिवासींवर होणारे अन्याय - अत्याचार संपविण्यात यश आले. लढ्याचा परिणाम म्हणून आदिवासींना त्यांची मूळ जमीन परत मिळाली. जंगल-जमिनी विषयक कायदे गवत कापणी व वृक्षतोड याला योग्य मजूरी, शोषण व वेठबिगारापासून मुक्ती मिळाली व मुलभूत हक्क मिळविण्यात ते यशस्वी झाले. आपल्या मूलभूत हक्कासाठी त्यांनी लढा दिला. शोषणाविरुद्ध लढा देऊन निर्भय जगण्याचा हक्क मिळविला परंतु आदिवासींच्या परिस्थितीमध्ये पूर्णतः बदल घडून आला नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आधुनिक समाजाच्या संपर्काने आदिवासी समाज ढवळून निघाला. औद्योगिकीकरण, दळणवळण, साधनांची उपलब्धता व विविध प्रकल्पाचा विकास योजनामुळे आदिवासी समाज प्रगत समाजाशी संपर्क टाळू शकला नाही. भारतीय राज्यघटनेतही आदिवासी समाजाच्या कल्याणासाठी काही खास उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. घटनाकारांनी सर्व भारतीय नागरिकांना सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी दिली आहे. भारतीय राज्यघटनेत आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधण्यात आले आहे

आदिवासींच्या घटनात्मक तरतुदी -

भारतीय समाजातील दुर्बल व मागासलेल्या घटकांच्या कल्याणासाठी काही खास तरतुदी करून ठेवल्या आहेत. समतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा शोषणाविरुद्धचा हक्क दिला आहेच पण त्याचबरोबर राज्यघटनेतील २४४ व्या कलमात आदिवासी प्रशासनासंबंधी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत त्यानुसार आदिवासी जमातीचे वास्तव्य असलेल्या प्रदेशांना राष्ट्रपती अनुसूचित प्रदेश म्हणून घोषित करू शकतो. त्यानुसार जमीन हस्तांतरण प्रतिबंध, सावकारी नियंत्रण व आदिवासी मंडळ स्थापन करून आदिवासींच्या विकास प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत केले जाते. राज्यघटनेतील कलम २७५ (१) प्रमाणे आदिवासी कार्य मंत्रालयातर्गत अर्थसहाय्य पुरविले जाते राखीव जागा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. अशा प्रकारे आदिवासी कार्य मंत्रालयातर्गत अर्थसहाय्य पुरविले जाते. राखीव जागा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. अशा प्रकारे आदिवासींचे मुलभूत हक्कांचे संरक्षण व्हावे. त्याचा विकास व्हावा यासाठी शासनाने वेळोवेळी कल्याणकारी योजना त्यांच्यासाठी राबविल्या आहेत. तरीसुद्धा आदिवासींना मुलभूत हक्क मिळविण्यासाठी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

आदिवासींच्या मुलभूत हक्कातील अडसर -

मानवी हक्कांचे महत्व व आवश्यकता याची जाणीव समाजातील सर्व घटकाना झाली असली, तरी जगाच्या विविध भागातील बऱ्याच व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचित रहावे लागते ही वस्तुस्थिती आहे. देशातील राज्यकर्ते मानवी हक्क पायदळी तुडविण्यात धन्यता मानतात. तसेच लोकशाही स्विकारलेल्या सर्वच राष्ट्रातील मानवी हक्कासंदर्भात परिस्थिती समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. भारतही त्याला अपवाद नाही. राष्ट्रातील नागरीक मानवी हक्कांपासून वंचित राहिल्यामुळे राष्ट्रविकासात अडसर निर्माण होत तसेच व्यक्तिमत्व व समाज विकासासाठी अडसर निर्माण होत. त्याची दखल घेणे आवश्यक आहे.

आदिवासी हे आजही मुख्य प्रवाहापासून दूर आहेत. आदिवासी गरीब असल्यामुळे जीवनावश्यक नैसर्गिक साधनावर सरकारी वा अन्य ठेकेदारांनी त्यांच्या जमिनी जबरदस्तीने ताब्यात घेतल्या आणि मोठी धरणे बांधण्यात आली. उदा. नर्मदा धरण प्रकल्पामुळे नर्मदा खोऱ्यातील सुमारे १० लाख आदिवासींना त्यांच्या गावातून विस्थापित व्हावे लागले झारखंड प्रांतात देखील आदिवासी त्यांच्या स्वायत्तेसाठी संघर्ष करीत आहेत. प्रादेशिक एकात्मता व स्वायत्तता हे आदिवासींचे हक्क असूनही ते त्यांना नाकारने जात आहेत. आदिवासी ज्या प्रदेशात राहतात तेथून त्यांना नाकारले जात आहेत. आदिवासी- प्रदेशात राहतात

तेथून त्यांना विस्थापीत करणे आदिवासींच्या मुलभूत हक्काचे उल्लंघन होय सन १९५१ ते १९९० पर्यंत २१३ लाख आदिवासी विस्थापित झाले आहेत. आदिवासींना त्यांच्या कामाचे किमान वेतन मिळत नाही, स्त्रियांचे शारीरिक शोषण केले जाते. आज आदिवासींना सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक संकटांना सामना करावा लागत आहे एकूणच आदिवासींचा इतिहास म्हणजे पूर्ण दमनाचा शोषणांचा, विस्थापनाचा इतिहास होय. आर. जे. के. कुटुम म्हणतात की, 'अनेक आदिवासींना जगातील अनेक देशातून निपात करण्यात आला. त्यांच्या संस्कृतीला चिरडून टाकण्यात आले. उर्वरित आदिवासी जमाती एक तर नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत किंवा त्यांच्यावर गुलामगिरी लादली जात आहे.

लोकशाही शासन प्रणालीत जरी आदिवासींना जगण्यासाठी मुलभूत हक्क प्रदान केले असले तरी दडपशाहीच्या जोरावर त्यांना नमविले जाते. हीन वागणूक देऊन त्यांच्यावर अत्याचार केले जातात. गरिबी, दारिद्र्य, बेरोजगारी व हिंसाचार यामुळे नागरिक म्हणून मूलभूत हक्काचा उपभोग त्यांना घेता येत नाही. त्यामुळे सरकार व स्वयंसेवी संस्थांनी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

- १) डॉ. वळवी दिपक कुमार - 'आदिवासी समाजाच्या मानवी हक्कांचे संवर्धन, मानवी हक्कांचे स्वरूप व वास्तव' 'राष्ट्रीय चर्चासत्र' कमला कॉलेज, कोल्हापूर. २०१६ पृ. क्र. १९०
- २) कुळकर्णी पी. के.- 'मानवी हक्क व सामाजिक न्याय' , डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१५
- ३) चतुर्वेदी ललित, 'मानव अधिकार एवं कर्तव्य' रितू पब्लिकेशन, जयपूर, २०११, पृ. क्र. २७